

РЕЦИПРОКАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В КОЛІ СУМІЖНИХ КАТЕГОРІЙ (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

Світлана ЮШКОВА (Горлівка, Україна)

Стаття присвячена вивченню реципрокальних дієслів та їхніх конструкцій у німецькій та українській мовах. Встановлюється зв'язок реципрока з категоріями рефлексива, соціатива й абсолютива.

Ключові слова: *реципрокальне дієслово, реципрокальна конструкція, рефлексивний показник, рефлексив, соціатив, абсолютив, суб'єкт, об'єкт.*

The article deals with the study of the reciprocal verbs and their constructions in German and Ukrainian. The connection of the reciprocals with the categories of reflexive, sociative and absolute are established.

Key words: *reciprocal verb, reciprocal construction, reflexive indicator, reflexive, sociative, absolute, subject, object.*

1. Вступ. Реципрокальні дієслова завжди привертали увагу дослідників завдяки своєму винятковому положенню в системі дієслів німецької та української мов. Реципрокальні дієслова та їхні конструкції досліджувалися в багатьох мовах: в українській (К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, М.В. Кравченко, Р.П. Михайлик), у російській (В.П. Недялков, Ю.П. Князєв, О.О. Холодович, Н.О. Янко-Триницька), білоруській (Л.О. Антонюк, М.Т. Ковальова, О.Е. Міхневич), німецькій (Ш.Р. Басиров, В.Д. Дєвкін, J. Buscha, G. Helbig, G. Stötzel), англійській (Е.Ш. Генюшенє), болгарській (Б.Ю. Норман) та в ін.

Реципрокальні дієслова є своєрідним явищем у дієслівній системі мови. Надзвичайний стан цих дієслів зумовлений складним переплетінням у них багатьох явищ морфології, синтаксису, лексики й словотвору [1: 5].

О. М. Пешковський називає взаємними такі дієслова, які позначають ситуацію з двома або більше учасниками, кожний з яких «є одночасно й діючим предметом (суб'єктом), і предметом, що піддається дії (об'єктом)» [7: 115]. На думку вченого, російське взаємне дієслово *целуются* означає “целуют друг друга”, а *сражаются* – ніби “сражают друг друга”, *съезжаются* – “съезжают друг к другу” і т.д. Аналогічно в українській мові, дієслово *сваритися* описує ситуацію, в якій дві людини сваряться, при цьому кожний учасник сварки одночасно є тим, хто свариться (суб'єктом), і тим, з ким сваряться (об'єктом). Іншими словами, між учасниками такої ситуації виникають симетричні

відношення. Оскільки той самий учасник ситуації одночасно сполучає дві ролі – суб'єкта й об'єкта, то суб'єкт і об'єкт є однореферентними.

У роботі під *симетричністю (взаємністю)* розуміється таке відношення (**R**) між учасниками дії (**X** і **Y**), за яким один учасник (**X**) знаходиться в такому самому відношенні до другого учасника (**Y**), як і **Y** до **X**. Симетричним предикатом є слово або словосполучення, між актантами яких існує симетричне відношення, яке можна сформулювати у вигляді такої кореляції: якщо **X** знаходиться в цьому відношенні до **Y**, то й **Y** знаходиться у подібному відношенні до **X** [6: 276]. Пор.: (1) нім. *Holger und Annette lieben sich* 'Хольгер і Аннетте кохають один одного', тобто *Holger liebt Annette* 'Хольгер кохає Аннетте' + *Annette liebt Holger* 'Аннетте кохає Хольгера'.

Урахування зв'язку між взаємністю й симетричністю є важливим, оскільки, у такий спосіб уможлиблюється виділення дієслів і конструкцій, що виражають взаємне значення, та проведення їх класифікації залежно від того, які саме учасники ситуації пов'язані симетричними відносинами.

Однак, взаємне значення в мові не цілком тотожне логічній симетричності. Симетричність припускає можливість перестановки актантів без зміни загального змісту висловлення. Варто також відзначити, що симетричність предиката часто передається в лінгвістиці у формальному вигляді на зразок: *A подібний B*; *B схожий на A* і т.п. Існують, однак, випадки, коли перестановка актантів неприпустима, оскільки порушуються симетричні відносини між учасниками ситуації; ці відносини стають нерівноцінними, оскільки один із учасників ситуації, позначений підметом, бере на себе роль ініціатора дії. Пор.: (2) нім. *Ich habe mich mit ihm angefreundet* 'Я з ним потоваришував', тобто я був ініціатором зближення з ним; (3) укр. *Після цього вона посварилася з ним*, тобто вона була ініціатором сварки.

Отже, *реципрокальними* (далі РецД) називаються дієслова, які позначають взаємну (симетричну) дію суб'єкта й об'єкта відносно один одного типу: нім. *sich lieben* 'любитися', тобто 'любити один одного', *sich küssen* 'цілуватися', тобто 'цілувати один одного', *sich raufen* 'битися', тобто 'бити

один одного’, аналогічно: укр. *обніматися*, тобто ‘обнімати один одного’, *цілуватися*, *бачитися* тощо.

РецД розглядаються в складі утворених ними реципрокальних конструкцій (РецК). **Реципрокальними** називаються в роботі конструкції, які позначають ситуацію з двома учасниками (актантами), кожен з яких водночас є суб’єктом дії та об’єктом цієї дії. Пор.: (4) нім. *Sie (Rita und Rolf) sprachen laut und lustig miteinander* ‘Вони (Ріта і Рольф) розмовляли один з одним голосно і весело’ = *Rita sprach mit Rolf laut und lustig* ‘Ріта розмовляла з Рольфом голосно і весело’ + *Rolf sprach mit Rita laut und lustig* ‘Рольф розмовляв з Рітою голосно і весело’; (5) укр. *Двоє людей чоломкаються, як батько й син* = *Одна людина чоломкає другу* + *Друга людина чоломкає першу*.

Зазначимо, що РецД та РецК співвідносяться з суміжними категоріями рефлексива, соціатива й абсолютива. Розглянемо детальніше зв’язок реципрока із зазначеними категоріями.

2. Реципрокальність і рефлексивність. В роботі **рефлексивами або рефлексивними дієсловами (РД)** називаються дієслова з рефлексивним показником незалежно від значення, тобто одиниці, виділені за формою [1: 12]. **Рефлексивним показником (РП)** іменується елемент у структурі дієслова або його оточенні, в якому одним зі значень є значення однореферентності суб’єкта й об’єкта дії, що передається значенням ‘себе’ [4: 21]. В українській мові РП виступає постфікс *-ся*. Наприклад: (6) нім. *sich waschen* ‘митися’, тобто ‘мити собі руки, тіло тощо’, *sich schneiden* ‘порізатися’, тобто ‘порізати собі палець, руку тощо’; укр. *митися*, тобто ‘мити собі руки, тіло тощо’, *одягатися*, тобто ‘одягати себе, своє тіло’ тощо.

Рефлексивною конструкцією (РК) іменується будь-яка конструкція з РД в ролі присудка. Наприклад: (7) нім. *Ich kämme mich* ‘Я причісуюся’, тобто ‘причісую себе, своє волосся’; аналогічно: укр. *Я розчісуюся*, тобто ‘розчісую себе, своє волосся’.

З РД формально перетинаються реципрокальні рефлексивні дієслова (РецРД), оскільки обидві групи дієслів використовують у кожній із

зіставлюваних мов той самий РП (-ся в українській мові та *sich* у німецькій). На підставі цього більшість російських та українських лінгвістів (Т. А. Абросімова, Ш. Р. Басиров, І. Р. Вихованець, Е. Ш. Генюшене, К. Г. Городенська, В. П. Недялков та ін.) відносять РецРД до підтипу РД. Такий підхід правомірний, оскільки власне-реципроки й рефлексиви мають також і спільну значеннєву ознаку: в обох випадках денотат підмета виступає у двох функціях: суб'єкта та об'єкта.

Однак на відміну від РК дія суб'єкта РецК спрямована не на себе, а на іншого учасника. Пор: (8) нім. *Ich wasche mich* 'Я миюся', тобто 'я мию себе' (власне-рефлексивне значення); (9) нім. *Sie küssen sich* 'Вони цілуються', тобто 'вони цілують один одного' (реципрокальне значення). Аналогічно в українській мові: (10) укр. *Вона причісується*, тобто 'причесує себе, своє волосся' (власне-рефлексивне/посесивно-рефлексивне значення); (11) укр. *Та ми два місяці тому бачилися*, тобто 'бачили один одного' (реципрокальне значення).

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що РецРД німецької й української мов становлять підвид РД.

3. Реципрокальність і сумісність. Під сумісністю в лінгвістиці розуміється значення, притаманне синтаксичним конструкціям, суб'єкти яких виконують однотипні дії або є суб'єктами однакового процесу, стану, носіями однакової ознаки [3: 81]. Водночас реципрок розглядається як підтип категорії сумісності.

У лінгвістичній літературі, присвяченій взаємним дієсловам, відзначається, що взаємне значення спочатку виникло в зворотних дієсловах саме у формах множини. Поняття взаємності насамперед містить у собі ознаку переходу дії з одного суб'єкта на інший (або інші суб'єкти), тобто ознаку взаємодії двох або декількох осіб (учасників ситуації). У таких випадках РП -ся позначає *один одного*. Наприклад: (12) укр. *А Юхим з Цигулею зглянулися і знов похилялися* = *Юхим з Цигулею глянули один на одного і знов похилялися*.

Реципрокальне значення зближається зі значенням сумісності, яке також припускає множинність учасників дії. Наприклад: **(13)** укр. *Хлопці і дівчата зустрічаються після трудового тижня, співають, танцюють...*

Із прикладу (13) видно, що зустріч варто трактувати не як дію *Хлопці зустрічають дівчат, у той час, як дівчата зустрічають хлопців*, а як спільний процес: *Хлопці й дівчата одночасно зближуються, рухаючись назустріч один одному*.

З погляду логіки, ситуація *Хлопці зустріли дівчат, але дівчата в той же самий час не зустріли хлопців* неможлива. Ситуацію *Хлопці потиснули руки* можна трактувати як *Один хлопець потиснув руку іншого хлопця, але при цьому другий хлопець не тиснув руку першого*. Така ситуація є повністю припустимою й позначає спільну участь двох учасників у тій самій дії.

В. П. Недялков розуміє сумісність (соціатив) як ширше значення, ніж реципрокальність і трактує соціатив, як реципрок, що позначає симетричне відношення між актантам дії з однієї і тією самою семантичною роллю [6: 277].

Симетричне відношення, що виражається конструкціями або формами соціатива, може бути описане через значення «спільно», «взаємозалежно», «упорядковано в просторі й часі»: **(14)** укр. *Петро та його брат працюють* → *Петро та його брат працюють разом*.

Взаємне й соціативне значення поєднує неединичність (множинність) учасників при збігу їхніх семантичних ролей, що закладено в семантиці дієслів спільної дії [2: 318-320; 6: 277]. Відмінністю між цими суміжними категоріями є те, що із взаємністю пов'язується уявлення про наявність між учасниками ситуації відносин протидії, взаємної спрямованості активної дії, впливу учасників ситуації один на одного, у той час як за спільністю зв'язку партнерів соціативна дія обмежується їхньою паралельною участю в повідомлюваному явищі, тобто учасники соціативної ситуації доповнюють і зумовлюють дії інших.

До основних відмінностей реципрока й соціатива треба віднести також кількість учасників дії. Найчастіше реципрокальна ситуація асоціюється з

двома (і не більше) учасниками дії, у той час як соціативна ситуація передбачає частіше участь більше двох діючих осіб. Більш значимою відмінністю цих категорій треба вважати те, що в соціативних ситуаціях, на відміну від РецС, кожний учасник виконує семантичну роль ініціатора дії.

Грамматичним засобом вираження соціативності (сумісності) в українській мові слугують префікси *спів-* (*співпрацювати, співпереживати*), *з-*, *роз-* (*з'їхатися, роз'їхатися*), а в німецькій – *mit-* (*mitarbeiten, mitbenutzen*), *zusammen-* (*zusammenarbeiten, zusammenfahren*).

4. Реципрокальність і абсолютивність. В українській мові існують РД типу *битися, буцатися, клюватися, кусатися* й т.п., які можуть виражати як реципрокальне, так і абсолютивне (медіальне) значення. Так, конструкція (15) укр. *Біля тину гризлися два собаки* є реципрокальною і тлумачиться як *Один собака гриз другого собаку і Другий собака гриз першого*. Конструкція (16) укр. *Корова буцається* тлумачиться як *Корова має властивість буцати всіх*, тобто ця конструкція має абсолютивне значення. Із наведених прикладів видно, що реципрок і абсолютив формально перетинаються.

У німецькій мові відсутні абсолютивні РД, а абсолютивне значення виражається синтаксично, тобто шляхом випущення прямого додатка без маркування у морфологічній структурі дієслова, наприклад: (17) нім. *Der Hund beißt* ‘Собака кусається’.

Головною відмінністю РецРД і абсолютивних РД є те, що абсолютиви позначають характерну властивість суб'єкта, його відмінну рису (*битися – бити усіх, кусатися – кусати усіх*). Вони не мають у своєму оточенні конкретного референта об'єкта, на який спрямована дія, а лише об'єкт в узагальненім виді, тобто значення абсолютивного РД дорівнює значенню діючої особи, спрямованої на будь-який (усякий) можливий об'єкт: *кусатися = кусати будь-кого, кожного*. Найчастіше в ролі суб'єкта абсолютивні дієслова мають референтів-тварин, а об'єктами виступають лише істоти: (18) укр. *Гадюки в усьому світі кусаються*, тобто *кусають всіх і кожного*.

На відміну від абсолютивів, реципроки позначають взаємспрямовану дію на певний об'єкт: (19) укр. *І почали горобці битися = один горобець б'є другого горобця + другий горобець б'є першого*, і т. ін.

В.П. Недялков відзначає, що абсолютивні дієслова є групою РД і називає їх активно-безоб'єктними або кваліфікативними [5: 24]. Ці дієслова зберігають семантичне значення вихідних НРД (*кусати – кусатися, буцати – буцатися* тощо), але відрізняються від них заборонаю на позначення об'єкта.

Через неозначеність об'єкта абсолютивні РД у комунікативному плані слугують або для підкреслення самої дії, або називають потенційну спроможність суб'єкта виконати певну дію, наприклад: (20) укр. *Кони іржали, хропли, шалено хвищалися і топтали вовків*.

Слід відзначити, що не кожна дієслівна дія може бути основою для абсолютивного значення. Абсолютивні РД із суб'єктом-неістотою не мають реципрокального значення, оскільки у взаємній дії беруть участь лише суб'єкти-істоти або суб'єкти-неістоти.

Так, конструкція (21) рос. *Мел пачкается* інтерпретується як *мел пачкает всех* (абсолютив) і не може бути представлена у вигляді двох конструкцій типу *мел пачкает всех і *все пачкают мел*. Тому не можна вважати РецД та абсолютивні генетично пов'язаними одиницями.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Генюшене Э. Ш. Рефлексивные глаголы в балтийских языках и типология рефлексивов / Э. Ш. Генюшене. – Вильнюс: Мин-во высш. и сред. спец. образования ЛитССР, 1983. – 168 с.
2. Князев Ю. П. Грамматическая семантика. Русский язык в типологической перспективе / Ю. П. Князев. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 702 с.
3. Лещинская А. Е. О структуре функционально-семантического поля совместности: основные периферийные значения (на материале немецкого языка) / А. Е. Лещинская // Вестник СПбГУ. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. – Сер. 2. – Вып. 1. – № 2. – С. 81–88.

4. Неद्याлков В. П. Типология рецессивных конструкций. Рефлексивные конструкции / В. П. Неद्याлков // Диатезы и залого: тезисы конференции «Структурно-типологические методы в синтаксисе разносистемных языков». – Л., 1975. – С. 21–31.
5. Неद्याлков В. П. Рефлексивные конструкции в славянских языках / В. П. Неद्याлков, Ю. П. Князев // Рефлексивные глаголы в индоевропейских языках: сб. науч. Тр. – Калинин, 1985. – С. 20–39.
6. Неद्याлков В. П. Типология взаимных конструкций / В. П. Неद्याлков // Теория функциональной грамматики. – СПб., 1991. – С. 276–312.
7. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: Учебно-педагогическое издательство Минпроса РСФСР, 1956. – 511 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Юшкова – кандидат філологічних наук, асистент кафедри іноземних мов Горлівського автомобільно-дорожнього інституту Донецького національного технічного університету.

Наукові інтереси: типологічна та зіставна лінгвістика, семантика синтаксису.